

Б.И. Нұрдәулетова, О.Аманқосов

*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан*

E-mail: nurdauletova@mail.ru, onggarsyn.amankossov@yu.edu.kz

Серікбол Қондыбай негіздеген «теңіз жылқыларының» түркілік генезисі (Маңғыстау сакралды мәтіндері негізінде)

Аңдатпа. *Маңғыстау сакралды мәтіндерінде (петроглифтер, эпитафиялар, жыраулық мәтіндер) жылқы бейнесі ерекше орын алады. Каспий маңын мекендеген халықтардың фольклорында «теңіз жылқысы» туралы мифологиялық түсінік бар. Жыраулар тілінде судан шығатын «суын айғыр» жүйріктіктің символы ретінде образға алынады.*

Мақалада қазақтың өлкетанушы, географ, этнограф, мифтанушы ғалымы Серікбол Қондыбайдың түркі мифологиясындағы «теңіз жылқысына» қатысты зерттеулері қарастырылды. Серікбол Қондыбай қазақ тіліндегі «ерттеу» сөзінің түбірін «ерт» тұлғасымен байланыстырып, оның бастапқы мәні «рет, тәртіп» мағынасын берген дейді. Жылқыны ерттеу – тағы жылқыны қолға үйрету, сол арқылы хаостан космосқа өту деген ой айтады. Осы мақалада Серікболдың пікірі этнографиялық, археологиялық, фольклорлық зерттеу деректерімен толықтырылып, талдау жасалды. Жылқы культінің түркілік генезисі туралы С.Қондыбайдың тарихи-лингвистикалық, танымдық-фольклорлық зерттеулерін толықтыра түсетін ғылыми ақпараттар берілді. Зерттеу нәтижесінде «жылқыны қолға үйрету – адамзат өркениетінің бастамасы» деген қорытынды пікір ұсынылды.

Мақалаға деректік материал ретінде ҚР БҒМ гранты бойынша «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында 2020-2022 жылдары ұйымдастырылған далалық экспедиция материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: *Серікбол Қондыбай, суын айғыр, хаос, өмір ағашы, құрбандық, тұмар, қоңырау.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-87-98>

Кіріспе. Сакралды кеңістік – жалпы адамзаттық құндылықтармен біте қайнасқан әрі оны әрлендірген ұлттық құбылыс. Маңғыстау аймағындағы көне және ортағасырлық ескерткіштердің көпшілігіне қатысты тарихи аңыздар мен жыраулық мәтіндер сақталған. Сонымен бірге ескерткіштердің көпшілігінде әлі де толық зерттелмеген әр түрлі эпиграфиялық мәтіндерден, соның ішінде жазу үлгілері, таңбалардан құралған эпитафиялық мұра бар. Бұл көне және ортағасырлық ескерткіштер қазақ халқының ерлік тарихынан, әдет-ғұрыптары мен діни түсініктерінен мол мағлұмат береді. Осы себептерге байланысты сакралдық кеңістікте сақталған құндылықтарды қоғамдық санада төл тарихымызбен ажырағысыз байланыста орнықтыру арқылы қазақстандық патриотизмнің іргетасы – жерге, тілге, мемлекетке құрметімізді нығайтамыз. Бұл ұлттық тіліміздің мәртебесін, мемлекетшіл санамыздың деңгейін арттырары сөзсіз.

Түркі мифологиясының білгірі Серікбол Қондыбай өз зерттеулерінде «теңіз жылқылары» туралы мәселеге бірнеше мәрте қайта соғып отырады және оны Маңғыстаудың киелілігін толықтыратын негізгі бейнелердің бірі ретінде атап көрсетеді. «Қазақ ертегілеріндегі, түркі халықтарының жырлары мен аңыздарындағы, Маңғыстау қазақтарының фольклорындағы су жылқылары туралы мәліметтерді жинақтап, осындай мифтік бейнелердің арғықазақ мифологиясындағы сипатына» түсінік береді [1, 39]. Одан да тереңдеп, жылқы мифологиясының түп-төркіні үндіевропалық, үндіирандық па, әлде түркітекті ме деген сауалдың тереңіне бойлайды, жылқыға байланысты тарихи-лингвистикалық, танымдық-фольклорлық деректерді індете зерттеп, жылқы культінің арғы түркілік, қазақтық, адайлық болмысын алға тартады.

Адамзат өркениетінде жылқының қандай орны бар, жылқы культінің, жылқының бағзылық бейнесінің кімдерден, қайдан шыққандығы не себептен маңызды болып отыр, оның түркілік тегін дәлелдеу не үшін қажет болды?

Зерттеудің мақсаты – Маңғыстау сакралды мәтіндеріндегі жылқы бейнесі және «су жылқысы» туралы мифологиялық түсініктің түркілік генезисін анықтау. Ол үшін Серікбол Қондыбай ұсынған концепцияны негізге ала отырып, түркі халықтарындағы жылқы культіне талдау жасау, С.Қондыбай зерттеулерін этнографиялық, археологиялық, фольклорлық деректермен толықтыру.

Зерттеу әдістері. Зерттеу материалдарына мақала авторларының 2020-2022 жылдары Маңғыстау облысы бойынша жасаған далалық экспедиция жұмысының ғылыми нәтижелері пайдаланылды. Жылқы культіне қатысты жергілікті тұрғындардан, өлкетанушылардан жазып алған ауызша және жазбаша деректер қатар қарастырылды. Мифтік контекстен тарихи ақпаратты анықтау және алу үшін интерпретация, тарихи-этнографиялық, тілдік-этимологиялық талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер. Маңғыстау петроглифтерін зерттеген А. Г. Медоев еңбектерінде Маңғыстау петроглифтеріндегі бейнелер қазақ тарихы үшін ғана емес, бүкіләлемдік ғылым үшін маңызы зор екенін айта келіп, оны одан әрі зерттеуді ұсынған еді [2].

Маңғыстау петроглифтеріне қатысты мағлұматтарды сондай-ақ Х. Арғынбаевтың еңбегінен [3], С. Шалабаев, Е. Өмірбаев, Қ. Сыдықовтардың «Маңғыстау» атты ұжымдық кітабынан [4], У. С. Қыдыралиннің [5], С. Әжіғалидің [6] монографиялық еңбектерінен де кездестіре аламыз.

Сондай-ақ, З. Самашев пен Ж. Жетібаевтің «Қазақ петроглифтері» атты ғылыми еңбегінде: «жоғарғы палеолит дәуірінде пайда болып, қазіргі заманға келіп кеткен жартастағы суреттер мен жазу-сызулар – бір жағынан, оларды салған адам баласының рухани жан-дүниесін көрсететін «ашық аспан астындағы галерея» болса, ал екінші жағынан, өткен дәуірлер мен қоғамдар тарихы үшін теңдессіз дерек көздерінің бірі болып табылады» [7], – деп баға беріледі.

Зерттеуші Б.Тілеубердиевтің қазақ ономастикалық кеңістігіндегі жылқы мен түйенің алатын орны туралы зерттеулері бар [8].

Қазақтың танымал зерттеушісі, тарихшы, этнограф Ж.Артықбаев Маңғыстау сакралды мәтіндеріндегі ру-тайпалық таңбалардың маңызын айта келіп, «таңба жабайы малды алдымен қолға үйреткен Еуразия ұлы даласының бақташы қауымдарының арасында қалыптасты» дейді [9, 174]. Ғалымның көрсетуінше, адамзат баласының прогресіне неолит дәуірінің соңына қарай қазақ жерінде пайда болған металл (кен) өндіру мен жабайы малды қолға үйрету өте күшті әсер еткен. Малды қолға үйрету өз кезегінде адам баласының әлеуметтік және рухани тұрмысын байытты. Ғылымда бұл ғаламат жаңалықтарды «Неолит революциясы» атайды [10]. Таңба салу үрдісі, әсіресе, жылқы өсірген елдердің арасында кең тарады, себебі үй жануарларының өзге түрлеріне қарағанда жылқы түнгі жайылымдарда ондаған шақырым жерлерге ұзап жайылады. Сондықтан, жеке отбасылар өз меншігіндегі жылқыларды таңбалап қоюға мәжбүр болды. Бірте-бірте жылқы малын жеке адам немесе отбасы болып бағу да, қорғау да қиындық тудырды, сондықтан жылқы

ата баласы, ру мен тайпа сияқты әлеуметтік ұялардың ортақ меншігіне айналды. Соған сәйкес таңба да жеке меншік белгісінен ру-тайпалар мен әлеуметтік топтардың меншік белгісіне айналды [9, 174].

Сонымен, «қазақ жерінде алғашқы жылқышылар арасында қалыптасқан меншік символы бірте-бірте өзінің қызмет аясын нақтылады және әлемге тарады», – деп көрсетеді зерттеуші. Бұл белгілі дәрежеде біздің жыл санауымызға дейінгі III-II мыңжылдықта үнді-еуропалық тайпалардың Еуропаға, II мыңжылдықта ариандық тайпалардың Парсы жеріне, үнді-арийлердің Үндістанға қоныс аударуымен байланысты болды. Біздің жыл санауымызға дейінгі бірінші мыңжылдықтың ортасында таңба мәдениеті қазіргі Түркменстан жеріне (Мерв, Ниса), одан әрі Әмударияның төменгі ағысы, яғни Хорезм өлкесіне тарады [9, 94].

Сонда, жылқыны алғаш қолға үйреткен тайпалар әлеуметтік және рухани дамуға қадам жасаған мәдениетті, бауатты жұрт болып саналады деген сөз. Материалдық меншіктілікті, түрлі ұлттар мен ұлыстардың территориялық шегін, мемлекеттік елтаңбаны, қандай да бір бұйымның шыққан жері мен сапасын, әскери геральдиканы, ең соңында қайтыс болған адамның жатқан жайын, шыққан тегін анықтайтын, даралықтың, дамудың, өркениеттің символы – таңбалардың қоғамдық, әлеуметтік мәнге ие болуы да жылқы малымен байланысты деген қорытынды ой айтуға толық мүмкіндік бар.

С.Қондыбайдың: «Дәстүрлі ғылыми қағида бойынша, атты қолға үйреткен үндіевропалықтар, сондықтан мифологиядағы аттың орын алуы ең алдымен үндіевропалық мифке байланыстырылады. Осы түсінік бойынша, тарихи көшпенділер – түркілер мен моңғолдар атқа қатысты бүкіл терминология мен ұғымдарды үндіевропалық тілден, нақтыласақ, үндіиран тілінен, тағы да нақтыласақ, - иран тілінен алған. Шындығында солай ма? Мүмкін осы алу процесі кері бағытта жүрген шығар...» [1, 344], – деген пікірі қаншалықты негізді?

Ежелгі адамдардың таным кеңістігі бізге жартастар суреттері, діни ғибадатханалардағы, жерлеу орындарындағы түрлі бейнелер, белгілер, таңбалар, жазулар, бір сөзбен айтқанда киелі (сакралды) мәтіндер арқылы жетті. Осы сакралды мәтіндерде жылқы бейнесі қандай орын алады?

Зерттеушілер тас дәуірінің соңғы кезеңі – неолитте адам баласы тек өндіруші шаруашылық, еңбек бөлінісі сияқты іргелі материалдық өзгерістерді ғана емес, сонымен бірге жүйелі және нанымды дүниетанымды қалыптастырды деп көрсетеді. Бұл универсалды түсініктерді біз неолит дәуіріне қатысты жартастар суреттерінің күрделі мазмұнынан аңғарамыз. Жартастарға адамдар, бақсылар, жануарлар, діни ғұрыптар, аңшылық көріністер, билер және т.б. әртүрлі нысандар мен сюжеттер қашалған. Солардың арасында күн-ай-астральды (немесе аспан) символдары ерекше орын алады. Олар неолит дәуірінен (б.з.б. VII мыңжылдығы) бастау алатын адамзаттың ең архаикалық танымдары мен діни сенімдерін білдіреді.

Жартастағы суреттердің арасында күннің әртүрлі формалар мен стильдердегі бейнесі ерекше көзге түседі. Уақыт өте келе ежелгі адамдардың өмір-тіршілігінде жан-жануарлар ерекше орын алды. Көне таңбаларды зерттеуші Б.Төлегеннің ғылыми пайымдауы бойынша, күнге табыну рәсімдері бірте-бірте белгілі бір жануарға табынумен байланысты болып, олардың зооморфтық бейнелері бәле-жала мен зұлымдықтардан қорғайды деп есептелді [9,76]. Осылайша, діни нанымдар синкретикалық сипатқа ие болды, күн тікелей қорғаушы және ғибадат ету нысаны ретінде біртіндеп алыстап, абстрактілі бола бастады, ал белгілі жануарлар уақыт өте келе алдыңғы қатарға шығып, адам мен әлеуметтік топтардың қорғаушысы рөлін ала бастады. Діни сенім саласында бұл өзгеріс тотемизммен, анимизммен, зооморфтық культтермен, сондай-ақ шаманизммен байланысты болды.

Адамдардың өмір сүруінде жан-жануарлардың киелі қасиетке ие болғаны жартастардағы күн, ай, жұлдыздарға тағзым ету мен аң аулау бейнелерінен көрінеді.

Сонымен, әр түрлі географиялық аймақтарда әртүрлі жануарлар (жылқы, бұқа, бұғы, түйе) күн сияқты маңызды рөл атқарып, сәйкесінше сакральді сипатқа ие болды [11].

Күннің символы бұлан немесе бұғы мүйіздерінде, кейінірек жылқы, бұқа, тауешкі секілді жануарлардың денелеріне салынған геометриялық өрнектер ретінде суреттелді.

Жануарды құдайландыру дәстүрін көрсететін тағы бір көрнекті бейне Орталық Азияның далалық аймағында, атап айтқанда, Орталық және Шығыс Қазақстанда орналасқан. Мұнда көптеген қорғандар мен петроглифтер табылды. Олардың ішінде ерте темір дәуірін қамтитын жылқылардың бейнелері бар.

Маңғыстау таңбаларын зерттеген Б.Төлеген петроглифтердегі мүйізінде шеңбер (сфера) бар бұғы суреттері күн жануарының синкретикалық бейнесі болғанын айтады. Зерттеуші бұғы-күн, жылқы-күн, бұқа-күн деп аталатын фигуралардың бейнелері Еуразия құрлығының кеңістігінде – Сібірде, Моңғолияда, Солтүстік Қытайда, Алтайда, Орталық, Батыс Азияда кездесетінін, сондай-ақ, мүйізінде Күн шеңбері бар жылқының ұқсас бейнелері Қырғызстандағы Саймалуу-Таш тастарынан табылғандығын баяндайды [9].

Жалпы зерттеушілер Сібірде кең таралған бұғы мен бұғылардың мүйіздеріндегі күннің алғашқы бейнесі Орталық Азияның дала аймағына да тән болды деп болжайды. Алайда бұл аймақта күн символизмі басқа өлшемге ие болған, яғни ұзын және үлкен мүйізді бұғымен байланысты күн құдайының көрінісі одан әрі өзгеріске ұшырап, нәтижесінде жылқының, яғни мүйізі жоқ жануардың бейнесі жаңа иконографияға ие болған, осылайша мифтік танымда жылқыны мүлде басқаша бейнеде қабылдауға жол ашылған. Жоғарыда келтірілген пікірлерден пайымдауымыз бойынша, Орта Азияның далалық аймағында жылқы күннің символы, киелі жануар санала бастаған және басқа географиялық кеңістіктерден бұрынғы дәстүрге байланысты белгілер мен стильдік формалар оның иконографиясының өзегіне айналған.

Дәл осындай бейнелеу дәстүрі келесі мыңжылдықтарда жалғасын тапқан, оның жаңғырығы кейінгі кезеңдегі көшпенділер өнерінен (жартастардағы, жерлеу және ғибадат құрылыстарындағы жылқы бейнелері, б.з. д. I-III ғғ.) көрініс береді.

Адамзат танымындағы күн-жылқы сакралды танымы С.Қондыбайдың «ат – ғалам» концепциясымен репрезентацияланады. «Көшпенділер, ат культін жоғары деңгейге көтергендер жұлдызды да, ай мен күнді де тұлпар атқа теңеген. Осы негізде «көшпелілер бүкіл ғаламды да атқа теңеген» деген жорамал бар және ол негізсіз емес» [12, 345], – дейді С.Қондыбай. Зерттеуші қазақтың *ерттеу* сөзінің астарында көшпелілердің космологиялық танымы жатқандығын лингвомифологиялық (тілдік семантикадағы мифологиялық түсінік) зерттеу барысында көрсетеді. «Ерт – тәртіп пен жөн-жосық, реттілік. Мағынаны ұлғайтыңқырасақ, Ерт/Арт – ғаламдық жөн-жосық пен рет заңы. Қазақ тілінде оның тағы бір туысы сақталған. Ол – «рет» сөзі (реттеу, реттестіру, реттілік, ерт - рет), орыс тіліндегі ряд сөзі де (порядок) оның «туысы», бірақ қазақ ерт сөзінің ең негізгі параллелі үндірандық «артта» (рта), «рита» сөзі...» Осы жерде Серікбол Қондыбайдың лингвистикалық түйсігіне таң қалмау мүмкін емес. Шын мәнісінде сырт қарағанда, *ертте* сөзінің түбірі – «атқа салатын жабдық» *ер* сөзінен шыққан деп түсінуге болады. Егер *ертте* сөзінің түбірі *ер* зат есімі болса, оған зат есімнен етістік тудыратын жұрнақ –*ле* (ер-ле) түрінде жалғанған болар еді. Бірақ *ерле* емес, *ертте*, сөздің түбіріне *ерт* құрылымы сұранып тұр. Бірақ аттың ерт-тұрманына қатысты *ерт* түбірі қолданыста жоқ. Бұл туралы зерттеуші: «Бүгінгі тілдегі «ер» сөзіне әртүрлі жұрнақ-жалғаулар жалғанар болса, ол – ерлеу, ерге, ерден, ермен, ерлер, ерік, ерлік, ерім, ерің, ердікі болып шығар еді. Байқалып тұрғандай, бірде-бір ж-ж «т» дыбысын қажетсініп тұрған жоқ. Бұл ер – ерт – ерттеу сөзінің көне мағынасы бар екендігін көрсетеді» [12, 345], – дейді. Қалай болғанда да, *ер* мен *ерттеу* сөздерінің ортасында аралық *ерт* тұлғасы бар екені сөзсіз.

Ғалымның: «Жабайы, асау ат – хаос, тәртіпсіз ғалам. Оны қолға үйрету немесе ерттеу – хаосты жойып, тәртіп пен космосты орнату болмақ», – деген сөзінен шығатын қорытынды – атты ерттеу – хаостан космосқа өту, өркениетті орнату.

Жылқының мифологиялық бейнесі Маңғыстау сакралды кеңістігінде қалай көрініс берген? Бұл туралы біздің 2020-2022 жылдарда жүргізген ғылыми-танымдық экспедиция материалдары не дейді?

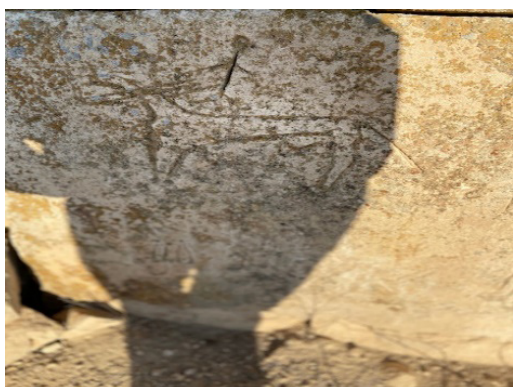
Қазақтың танымал этнограф-зерттеушісі С.Әжіғали атты құрбандыққа шалу немесе оны қайтыс болған иесімен бірге көму – энеолит кезеңіндегі адамдардың мифологиялық танымында бар екенін айтады. Зерттеуші Маңғыстау мен Үстірттен ұшырасатын мола басындағы ат байлайтын бағанға ұқсас ағаш құлпытастарды Еуразияны мекендеген көшпелілердегі жылқыны күн тәңірімен, о дүниемен, ат байлайтын бағанды «әлемдік дүние ағашымен» байланыстаратын жылқы культіне қатысты түсіндіреді. «Құлпытас – құрбандыққа арналған аттарды байлайтын баған – дүние ағашы ертедегі адамдардың мифологиялық танымындағы құрбандық бағаны – өмір ағашы идеясының кейінгі стеллалардағы эволюциясына куә болады» [13, 123-143], – дейді.

Адамдарды атымен бірге жерлеу үрдісі сақтарда, сарматтарда, түркілерде болғандығын археологиялық зерттеулер дәлелдейді (14, 62). Ғылыми деректер бойынша, ерте замандардағы батырларды атымен бірге жерлеу рәсімінің жұрнағы мұсылман дінінің тыйымдарына байланысты, кейінгі кезеңдерде құлпытасқа не кесене қабырғасына аттардың суретін салумен жалғасын тапқан.

Маңғыстау мен Үстірттегі қабір басындағы суреттердің басым көпшілігі жылқыларға арналады. Зерттеу барысы анықтағандай, аталған петроглифтердің жасы XVIII-XIX ғасырларды, яғни Маңғыстаудың адай кезеңін қамтиды. Бұл көшпенді жауынгер тайпа ретінде адайлардың дәстүрлі сурет өнерінде жылқы аса маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Маңғыстау петроглифтерін зерттеген З.Самашев пен Ж.Жетібаевтің еңбегінде Маңғыстау мен Үстірттегі жерлеу орындарында жылқы бейнелеріне сәйгүлік (адай жылқысы) және қазанат тәрізді қазақтың асыл тұқымды жылқылары алынғандығы айтылады [7, 20-21].

2020-2022 жылдардағы далалық экспедиция барысында 20-дан астам жерлеу орындарындағы петроглифтер зерттелді. Құлпытастар мен кесене қабырғаларына салынған жылқы суреттерінен байқағанымыз, ұрғашы биелерге қарағанда, еркек жылқылар (айғырлар) көп кездеседі (1-сурет). Ал бие (ұрғашы жылқы) бейнеленген санаулы ғана құлпытастар болды. Соның бірі – Қарағашты әулие қойылымындағы күмбезді (2-сурет) қабырғасына салынған «бие сауу» деп атауға болатын сюжетті сурет. Суретте биенің шоқтығына ұзын құрық сүйеліп, саууға дайындалған, биенің артқы аяқтарының арасы алшақ, саудыруға бейімделген бие екені байқалады. Жалпы, үйретілген биенің басын байламай, құрық сүйеп қойып сауу – Маңғыстау өңірінде бар үрдіс. Құрық – жылқыны бағындыратын бірден-бір киелі құрал. Оның да ар жағы өмір ағашымен байланысты. Үй артында жылқы байлайтын бағанды қазақтар *мама ағаш* дейді. *Мама ағашы*, *мама бие* атауларындағы *мама* сөзі Ұмай Ана ұғымымен байланысты. Бұл да жылқының Тәңірлік, аспандық, ана дүниелік сипатын танытады. Өмір ағашы ислам дініндегі сидрат аль-мунтаха – пейіште өсетін ғажайып ағаш туралы түсінікпен астасады.

1-сурет. Ат үстіндегі адам,
Қарауылкүмбет (XIV-XVII ғ.)
Маңғыстау обл.

2-сурет. Бие сауу. Қарағашты әулие.
(XV-XVIII ғғ.) Маңғыстау обл.

«Өлілер еліндегі» жылқылардың дені ерттелмеген, үстінде иесі жоқ тұл немесе тағы жылқыларды елестетеді. Бұндай суреттердің семантикалық кеңістігі нені меңзейді? С.Қондыбайдың «жылқы - космос» концепциясына сүйенсек, үстінде иесі жоқ тұл ат – өлімнің символы. Ғалымның «аттың ерттелмеуі – оның адамзат құрығына түспеген тағылығын, еркіндігін көрсетеді» деген жоғарыдағы пікіріне сүйенсек, қабір басына салынған жылқы бейнесі хаос, яғни өлілер дүниесін меңзесе керек.

Маңғыстау жерлеу орындарында бейнеленген жылқылардың көпшілігінің мойнында тұмар немесе қоңырау бар.

Аттың мойнына тұмар не қоңырау тағу – аттың құрбандыққа арналғандығының белгісі. Этнограф ғалым С.Әжіғали «ертеде сақтар (скифтер) құрбандыққа шалатын атты байлайтын бағанға қоңырау іліп қойған. Сақ қорғандарынан табылған ат-әбзелдері мен аттың қаңқасының жанындағы қоңыраулар – осының дәлелі» [13, 175], – дейді. Сондай-ақ, жылқы сияқты киелі жануарға көз тимесін деп, мойнына тұмар байлап қоятын да ырым болған [7, 21-22]. Ат пен тұмардың киелі байланысы А.Медоевтың еңбегінде берілген Айрақты тауындағы сурет-композицияда жақсы көрініс тапқан [2, 75-76 кестелер].

Маңғыстаудың тасқа басылған тілсіз мәтіндеріндегі (бейвербалды) әлем, жаратылыс туралы таным Маңғыстау жырауларының ауызша тілмен жеткен тілдік (вербалды) мәтіндеріндегі космогониялық таныммен ұштасып жатырғанының бір мысалы – жылқының сакралды бейнесіне қатысты ақпарат. Қабір басындағы тұмар тағылған аттың суреті құрбандық, о дүние, өлім сияқты сакралды сипатқа ие болса, жыраулардың поэтикалық тілінде тұмарлы ат – жүйріктіктің, көптің ортасынан бөлініп шыққан даралықтың символы. Маңғыстаудан шыққан «адайдың 5 тақтағының» бірі – Ақтан жырау өзінің ақындық, шешендік болмысын:

Жылқы ішінде шұбармын,
Шұбарға таққан тұмармын,
Өзім шұбар болған соң,
Әр-бері сөйлеп қызған соң,
Топтан ойнап шығармын...

Мен – байрақты жүйрік саңлағың, – деп сипаттайды [11].

Шұбар сөзінің семантикасында әрі сындық әрі заттық мағына сыйдырылып берілген. Шұбар – өзгеге ұқсамайтын бөлекше түр. Шұбардың сипатын оған таққан тұмар ұғымы өзектендіре түседі. Тұмар – қасиеттілік, киеліліктің белгісі, ерекше жаратылыс иелеріне көз тимесін деп, жаман күштерден сақтау үшін тағылатын белгі.

3-сурет. Қоңырау тағылған ат.
Шекем Мейіз (XIX ғ.)

4-сурет. Тұмарлы ат мінген адамдар.
Қарауылкүмбет (XV-XVII ғғ.)

Халықтық таным бойынша, жылқы – байлықтың, сән-салтанаттың символы. Ал еркек жылқылар (айғыр) көбею, өсіп-өнуді білдіреді. Сол арқылы қазақтың қайтыс болған адам туралы «арты қайырлы болсын» деген тілегінің астары байқалады. Яғни құлпытасты

безендіруші тұлға (шебер) марқұмның артындағы ұрпақтарына сән-салтанат, байлық, көбею тілейді.

Қазақта ат мифологиясының ежелден бар ұғым екенін дәлелдеуге арналған зерттеулерін Серікбол «Маңғыстаудың суын айғырлары» туралы ғажайып түсінікке әкеліп тіреді. «Су жылқылары – орталық еуразиялық жұрттардың мифтік дәстүрлерінде бар бейне. Әдетте, осы бейнені шығу тегі жағынан «үндіеуропалық», немесе «үндірандық» деп оқшаулағанымен, осындай түсінік түркі-моңғол халықтарының да, Кавказ жотасының екі бетін мекен еткен халықтардың да (грузин, адыге т.б.) фольклорлық мұрасында кеңінен сақталған» [1, 38], – дейді.

Қазақ мифологиясының негізін қалаған ғалым: «Су жылқысы мифтік бейнесінің арғы жағында, шығу тегі жағынан үндіеуропалық бола алмайтын жылан (су жыланы, су айдаһары) культі жатыр. Нақ осы суда өмір сүретін, аспанға да ұша алатын қанатты жылан (айдаһар) бейнесі энеолит заманындағы атты қолға үйретіп, оны көлік ретінде де пайдалана бастаған халықтардың жаңа мифологиясында «су жылқысы бейнесінің қалыптасуына негіз болды» [1, 38], – деп, су жылқыларының шығу тегін жаңаша пайымдайды.

Су жылқылары туралы мифологиялық түсініктің түпкі төркінін су жыланымен байланыстырудың қисынын тағы да Маңғыстау петроглифтерінен көреміз.

1993 жылы Ақтау қаласынан 7 км жерде орналасқан ежелгі Қосқұдық 1, 2 (б.з.д 4000 жылдар) қонысына қазба жұмыстарын жүргізген археологтар үй қабырғасына айналған жартастас кертпешінің баспалдағында екі жыланның бейнесін байқаған. Суреттердің ені 1,5-2 см терең науа түрінде салынған. Бастары ойық шеңбермен берілген. Жыландар бойлық бойымен бастары солтүстік бағытқа қарап жорғалап бара жатырған тәрізді (5-сурет) [9, 69].

5-сурет. Қосқұдықтан табылған қос жылан бейнесі

Мифологтар жыланды су стихиясымен байланыстырады. Су жылан – кейінгі су жылқыларының архетиптік бейнесі деп болжаймыз.

«Теңіз жылқыларының» мифологиялық бейнесі өте ежелгі түсінік ретінде Еуразияның біршама халықтарының фольклорында кездесетіні рас. Дегенмен «теңіз жылқысы» деген жалпылама атаудың нақтыланып, «суын айғыр» деген атқа ие болуы, оған қатысты оқиғалардың кеңістік, уақыт, қатысушы тұлғалар жағынан нақтылана түсуі тек Маңғыстау өңіріне тән деп батыл түрде айта аламыз. Сондықтан С.Қондыбайдың су жылқылары туралы мифологиялық танымды Каспий теңізі жағалауындағы халықтарға телуі, соның ішінде, Маңғыстаулықтардың орны ерекше деп көрсетуі қисынға келеді.

Мысалы, суын айғыр туралы аңыздардың бірі Маңғыстауды жайлаған адай тайпасынан шыққан руы Ескелді Саназар байдың есімімен байланысты болуының өзі қызықты дерек. Аңыз бойынша, Саназар байдың қанатты тұлпары болыпты, ол судан шыққан суын

айғырдың ұрпағы екен-мыс. Саназар бай өзінің байлығымен қоса жомарттығымен, елге қайырымдылығымен Маңғыстау тарихында аты қалған тұлға. Маңғыстаудың қария әңгімесінде «Адайға қайыры тиген 5 Назар» деген тіркес бар, солардың бірі – Саназар бай. Саназар байға салынған кесене Сейсем ата пансионында әлі күнге дейін жерлеу архитектурасындағы өзіндік орны бар ғимарат ретінде аталады.

Сондай-ақ, маңғыстаулық Әбіл мен Бөкенбай батырлардың теңіз жылқыларын ұстағаны туралы аңыз сақталған. Аталған екі адам да Маңғыстау тарихындағы танымал тұлғалардың ұрпағы.

Суын айғырдың Маңғыстаудың меншігіндегі «төл образ» екендігінің тағы бір дәлелі суын айғырдың» - поэтикалық образы. Суынның көркем образы ноғайлы жыр-дастандарында және ноғайлы жырларының бірден-бір мұрагері Маңғыстау жыраулары тілінде кездеседі. Мысалы, Шалкиіз жыраудың «Ер Шобан» жырында:

Түменді бұзған ер де бар,

Суын түсті жүйрік бар, – деген образ бар.

Қазақ диалектологиясын зерттеуші Ә.Нұрмағанбетов «суын» – жүйрік атқа айтылатын теңеу» дей келіп, осы сөздің төркінін көне түркі тілдеріндегі «бұғыны» білдіретін *сағын* немесе «садақ оғын» білдіретін *согунь* сөздерімен байланыстырады [15, 58].

Адайдың 5 тақтағының бірі – Нұрым жырау Шыршығұлұлы:

Сақыраның мен Нұрымы,

Су тағының құлыны,

Сұбұханның құлымын,

Тайпалмас жүйрік жорғасы [16], – деп, судан шыққан суынның (су тағысы) құлыны, Алланың (Сұбұхан) құлы деу арқылы өзінің тылсым тектілігін, ешкімге ұқсамайтын даралығын сипаттайды.

Халық танымындағы жылқының ақындықпен баламаланып берілетін образы оның ауызша поэзиясында жақсы көрініс тапқан. Себебі: «Ауызша сөйлеу мәдениеті қоғамның ортақ меншігі болып табылатын дайын өрнектерді поэтикалық тәжірибеде бекіту арқылы қалыптасады» [17, 134].

Жыраулар тілінде жылқы бейнесі ақындық, жыраулықтың поэтикалық образын жасауда өнімді қолданылады. Яғни жырау өзінің асқақ бейнесін жылқымен ғана теңестіреді. Жыраудың сөзге, өлеңге жүйріктігі жылқы малымен ассоциацияланып, жылқының түрін, қасиетін сипаттайтын *жүйрік, жорға, шұбар, саңлақ, бәйгекер, тұлпар, су тағының құлыны* сөздерінің образдық өрісінде сипатталады немесе «ақындық – жүйріктік» концептісінің бір кілт сөзі – жүйрік, яғни жылқы:

(Мен) Жорғамын сүргін басқаны-ай,

Таусылмайтын сарқылып,

Мен ежелгі жүйрікпін,

Алдына қара салмаған...

Айтулы жүйрік мен едім,

Салдырмай қамшы ұмтылған... (Сәттіғұл Жанғабылұлы) [18]

Жүйрік жылқыға тән қимыл-қозғалыс та өзінің сән-салтанатымен шешендік пен шайырлықтың, асқан жыршылықтың белгісі ретінде жыр контексіне алынған:

Жорғамын сүргін басқаны-ай...

Хас жүйріктің белгісі

Дуды көрсе, жұлқынған

Айтулы жүйрік мен едім,

Салдырмай қамшы ұмтылған...

Сақыраның мен Нұрымы, –

Тайпалмас жүйрік жорғасы... (Нұрым Шыршығұлұлы) [19, 284].

Жорға – жылқының ерекше сәнді жүрісі. Қазақ тіліндегі «жорға жүрісі», «жорға бәйге», «үстінен су төгілмес жорға» тіркестерінен жорға сөзінің эксп-рессивті, эстетикалық ренкі байқалады (жағымды, әдемі, сұлу).

Түркі халықтарынан башқұрттарда, хакас, тувада, Каспий бойын жайлаған қазақтарда (Маңғыстау) мифологиялық теңіз жылқысы – суындар туралы аңыз кең жайылған. Бірақ, бір қызығы, Маңғыстау мен Үстірттегі «өлілер шығанағында» сақталған петроглифтерде қанатты жылқылар көрінбейді.

Серікбол «теңіз жылқылары», «суын айғырлар» туралы жан-жақты талдау жасай келіп, сөз соңын: «Ақтау қаласында, теңіз жағасында қоладан құйылған суын айғырдың не суын биенің ескерткішінің орнатылғанын көре аламыз ба? Күндердің күні солай болатынына үміттенгіміз келеді» [1, 41], – деп аяқтайды.

Қорытынды. Жылқы культінің немесе «теңіз жылқылары» туралы мифологиялық түсініктің түркілік генезисін бірнеше ғылыми зерттеулер контекстінде қарастыруға арналған бұл еңбектің маңызы мынада: зерттеушілер көрсеткендей, Евразия даласында жылқыны қолға үйрету – адамзат өркениетінің бастауы болды. Жылқы туралы неғұрлым ежелгі танымның сақталуы, сол халықтың осы өркениетке қаншалықты үлес қосқанын білдіреді. Мал-мүліктің жекеменшіктілігін білдіретін таңба салу үрдісі де жылқы малымен байланысты. Таңбаны меңгеру – жазуды ойлап табудың алғашқы белгісі. Тас дәуірінен бастау алатын петроглифтерде жылқы бейнесі маңызды орын алады. Маңғыстау петроглифтерінде жылқы бейнесі ХІХ ғасырға дейін кездеседі және көне түркілік танымды білдіретін мазмұнға бай. Сонымен бірге тек Маңғыстау өңірінде «суын айғыр» бейнесі аңыз бен ақиқат арасында нақты кеңістік, уақыт, тарихи тұлғалар қатысуымен жасалған, поэтикалық образға айналған. Жылқы культіне қатысты осынша мәліметтерді бір жерге шоғырландырып, жылқының түркілік генезисі туралы қорытынды пікір айтуға С.Қондыбайдың «ерт» түбіріне қатысты ғылыми жоғарыдағы тұжырымы негіз бола алады.

Арғықазақ мифологиясының негізін салушы, Маңғыстаудың мыңдаған жылдық тарихын «мифологиялық танымды тарихи, географиялық, фольклорлық, лингвистикалық мәліметтермен ұштастыра отырып» зерттеу арқылы өлкетану ғылымына тыңнан жол салған, өз заманынан оза туған ерекше талант иесі Серікбол Қондыбайдың суын айғыр туралы болжамдары ұрпақ санасына рухани сәулесін түсіріп, қазіргі кезде Каспий теңізінің жағалауында қоладан құйылған суын айғыр бейнесі тұр.

Маңғыстаудың байырғы тұрғындары «суын айғыр» туралы атадан балаға жеткен әңгімелерді аңыз деп есептемейді, күні кеше осы топырақта тұлпарларының ізін қалдырған жауынгер рухты батыр әрі табиғатпен етене араласып, жаратылыстың ғажайып сырларын меңгерген терең білімді аталарының күнделікті тірлігінде кездесіп тұрған құбылыстар ретінде қабылдайды.

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «АР19680234 «Маңғыстау топономастикалық аралы: тарихи топонимия, топобейнелер және оларды интерпретациялау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 7-том. Маңғыстау-нама. – Алматы: «Арыс», 2008. – 448 б.
2. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Алма-Ата: «Жалын», 1979. - 176 с.
3. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке /тарихи-этнографиялық шолу. - Алматы: Ғылым, 1973. – 327 б.
4. Шалабаев С., Өмірбаев Е., Сыдықов Қ. Маңғыстау. - Алматы: «Қазақстан», 1973. – 220 б.
5. Кыдыралин У.С. Культура и быт казахов дореволюционного Мангышлака. Автореферат докторской диссертации. - Алма-Ата, 1975. – 35 с.
6. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). - Алматы: «Ғылым», 1994. -354 с.
7. Самашев З., Жетібаев Ж.Қазақ петроглифтері. Алматы: «Иль-Тех-Кітап», 2005. – 134 б.

8. Тілеубердиев Б. «Жылқы, түйе» атауларының қазақ ономастикалық кеңістігінен алатын орны. // Изденіс. - 2006. - №1. -154-158 б.
9. Артыкбаев Ж., Нурдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә., Төлеген Б., Моллаканатұлы С. Кулбаев Н., Сапарбайқызы Ш., Шохаев М. Маңғыстау сакралды мәтіндерінің концептуалды кеңістігі: монография. - Астана: MAGZHAN, 2022. – 240 б.
10. Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2012. — 384 с.
11. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: «Восточная литература», 2001. -192 с.
12. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. - Алматы: «Арыс», 2008. – 376 б.
13. Ажигали С. Мемориальные камнерезные памятники кочевников Арало-Каспия как историко-этнографический источник // Интеграция археологических и этнографических исследований: сборник научных трудов - Нальчик; Омск: Изд-во ОмГПУ, 2001. - С. 246-250.
14. Археологические памятники Казахстана. - Алматы: «Наука», 1978. – 62 с.
15. Нұрмағанбетов Ә. Түркіменстандағы қазақтардың тілі. - Алматы: «Ғылым», 1972. – 216 б.
16. Тіл таңбалы ақындар. Т 1. - Ақтау: «Printing House», 2016. – 432 б.
17. Nurdauletova B., Aimukhambet Z., Saparbaikyzy S., Kamarova N., Tolegenuly B. The effect of traditional and online learning approaches on the survival and transmission of the oral culture, students' attitude and national values. // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 2023. - 11(1), p.133-155.
18. Тіл таңбалы ақындар. - Ақтау: «Printing House», 2016. Т 3. – 416 б.
19. Нұрдаулетова Б.И., Нұржан А. Жерлеу орындарындағы суреттердің сакралды семантикасы (Маңғыстау аймағы мысалында). // «Керуен» ғылыми журналы. 2022. - №3. - 76-том. – 61-76 б.

References

1. Khondybay S. Tolyk shygarmalar zhinagy. 7-tom. Mangystau-nama [Full collection of works. Vol.7. Mangistau-nama] («Arys», Almaty, 2008, 448 p.). [in Kazakh]
2. Medoev A.G. Grafyury na skalah [Engravings on the rocks] («Zhalyn», Alma-Ata, 1979, 174 p.). [in Russian]
3. Argyrbaev Kh. Khazakh halkhyndagy sem'ya men neke tarihi-etnografyalykh sholu [Family and marriage in the Kazakh people historical ethnographic review] («Gylym», Almaty, 1973, 327 p.). [in Kazakh]
4. Shalabayev S., Umirbayev E., Sydykov K. Mangystau («Kazakhstan», Almaty, 1973, 220 p.) [in Kazakh]
5. Kydyralin U.S. Kul'tura i byt kazahov dorevolucionnogo Mangyshlaka [Culture and life of pre-revolutionary Kazakhs Mangyshlaka]. Abstract of doctoral dissertation, Alma-Ata, 1975, 35 p.). [in Russian]
6. Azhigali S. Genezis tradicionnoj pogrebal'no-kul'tovoj arhitektury Zapadnogo Kazahstana (na osnove issledovaniya malyh form) [Genesis of the traditional funerary-cult architecture of Western Kazakhstan] («Gylym», Almaty, 1994, 260 p.). [in Russian]
7. Samashev Z., Zhetibaev Zh. Khazakh petroglyfteri [Kazakh petroglyphs] («Il-Teh-Kitap», Almaty, 2005, 134 p.) [in Kazakh]
8. Tileuberdiev B. «Zhylykhy, tuje» ataularynyng khazakh onomastikalykh kengistiginen alatyn orny [Place of the names «horse, camel» in the Kazakh onomastic space], Izdenis [Search], 1. 154-158 (2006). [in Kazakh]
9. Artykbaev Zh., Nurdauletova B.I., Aimuhambet Zh.A., Tolegen B., Mollakanagatuly S. Kulbaev N., Saparbaikyzy Sh., Shohaev M. Mangystau sakraldy matinderining konceptualdy kengistigi: monografiya [Conceptual space of Mangistau sacred texts: monograph] («MAGZHAN», Astana, 2022, 240 p.). [in Kazakh]
10. Child G. Rascveti padenie drevnih civilizacij [Rise and fall of ancient civilizations] («Centropoligraf», Moscow, 2012, 384 p.). [in Russian]
11. Yatsenko S.A. Znaki-tamgi iranoiazыchnykh narodov drevnosti i rannego srednevekovia [Signs-tamgas of the Iranian-speaking peoples of antiquity and early middle ages] («Vostochnaja literatura», Moscow, 2001, 192 p.). [in Russian]

12. Kondybay S. Kazak mifologiyasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology] («Arys», Almaty, 2008, 376 p.). [in Kazakh]
13. Ажигали С. Memorial'nye kamnereznye pamyatniki kochevnikov Aralo Kaspiya kak istoriko-etnograficheskij istochnik [Memorial stone-cutting monuments of nomads Aral-Caspian as a historical and ethnographic source], Integraciya arheologicheskikh i etnograficheskikh issledovanij: sbornik nauchnuh trudov [Integration of archaeological and ethnographic research: collection of scientific papers] (Publishing House of OmGPU, Nalchik; Omsk, 2001, P. 246-250). [in Russian]
14. Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana [Archaeological monuments of Kazakhstan] («Gylym», Almaty, 1978, 190 p.). [in Russian]
15. Nurmaganbetov A. Turkimenstandagy khazakhtardyng tili [The language of Kazakhs in Turkmenistan] («Gulum», Алматы, 1972, 216 p.). [in Kazakh]
16. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Vol. 1 («Printing House», Aktau, 2016, 432 p.). [in Kazakh]
17. Nurdauletova B., Aimukhambet Z., Saparbaikyzy S., Kamarova N. Tolegenuly B. The effect of traditional and online learning approaches on the survival and transmission of the oral culture, students' attitude and national values, International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(1), 133-155 (2023).
18. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols] Vol. 3 («Printing House», Aktau, 2016, 432 p.). [in Kazakh]
19. Nurdauletova B.I., Nurzhan A. Zherleu oryndaryndagy suretterding sakraldy semantikasy (Mangystau aimagy mysalynda) [Pictures of burial places sacred semantics (in the example of the Mangystau region) Keruen gylymu zhurnaly [Keruen scientific magazine], 3 (76), 61-76 (2022). [in Kazakh]

Б.И. Нурдаулетова, О. Аманкосов

*Каспийский университет технологии и инжиниринга им Ш.Есенова
Актау, Казахстан*

Тюркский генезис «морского коня» по Серикболу Кондыбаю (на основе сакральных текстов Мангистау)

Аннотация. В мангистауских сакральных текстах (петроглифах, эпитафиях, надписях) образ коня занимает особое место. В фольклоре народов, проживающих вблизи Каспийского моря, существует мифологическое понятие «морской конь». «Водяной жеребец», выходящий из воды, на языке жырау используется как символ скорости.

В статье рассматриваются исследования казахского краеведа, географа, этнографа, мифолога Серикбола Кондыбая относительно «морского коня» в тюркской мифологии. Серикбол Кондыбай говорит, что корень слова «ерттеу» в казахском языке связан со словоформой «ерт» и его первоначальное значение - «порядок». Говорят, что приручить лошадь — значит приручить лошадь, тем самым переместившись из хаоса в космос. В данной статье мнение Серикбола дополнено данными этнографических, археологических, фольклорных исследований и проанализировано. Даны научные сведения о тюркском генезисе культа коня, которые дополняют историко-лингвистические, познавательно-фольклорные исследования С. Кондыбая. В результате исследования было предложено окончательное мнение о том, что «приручение лошади является началом человеческой цивилизации».

В качестве документального материала для статьи использованы материалы полевой экспедиции, организованной в 2020-2022 годах в рамках научного проекта «AP08856996 Концептуальное пространство сакральных текстов Мангистауской области (описательные тексты, эпитафические тексты, петроглифы)».

Ключевые слова: Серикбол Кондыбай, водяной жеребец, хаос, древо жизни, жертвоприношение, амулет, колокольчик.

B.I. Nurdauletova, O. Amankosov

*Sh. Esenov Caspian University of Technology and Engineering,
Aktau, Kazakhstan*

Turkic genesis of “seahorses” according to Serikbol Kondybai (based on sacred texts of Mangistau)

Abstract. In Mangystau sacred texts (petroglyphs, epitaphs, inscriptions), the image of a horse occupies a special place. There is a mythological concept of the «sea horse» in the folklore of the peoples living near the Caspian Sea. «Water stallion» coming out of the water is used as a symbol of speed in the language of giraffes.

The article examines the researches of the Kazakh local historian, geographer, ethnographer, mythologist Serikbol Kondybai regarding the «sea horse» in Turkish mythology. Serikbol Kondybai says that the root of the word «ertteu» in the Kazakh language is connected with the person «ert» and its original meaning is «order». He said that to saddle a horse is to tame a horse, thereby moving from chaos to space.

In this article, Serikbol’s opinion was supplemented with ethnographic, archeological, folklore research data and analyzed. Scientific information was given on the Turkish genesis of the horse cult, which complements S. Kondybai’s historical-linguistic, cognitive-folkloric research. As a result of the study, the final opinion was proposed that «the domestication of the horse is the beginning of human civilization.»

As documentary material for the article, materials of a field expedition organized in 2020-2022 as part of the scientific project «AP08856996 Conceptual space of sacred texts of Mangystau (zhyrau texts, epitaph inscriptions, petroglyphs)» were used.

Keywords. Serikbol Kondybai, water stallion, chaos, tree of life, sacrifice, amulet, bell.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрдәулетова Б.И. – ф.ғ.д., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Аманқосов О. – магистрант, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Nurdauletova Bibaisha – Doctor of Philology, Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Amankosov Ongarsyn – Master’s student, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.